

▣ "THE VALUE WAS HERE".
Runon ja rahan kytkös Eino
Santasen setelirunoissa

—

Anna Helle

R

—

unoilija kirjoittaa setelille runon ja lukee sen videokameralle. Sitten hän menee kioskille lottoamaan ja maksaa pelinsä runosetelillä. Myyjä ei kiinnitä setelin runoon mitään huomiota. Video päättyy tähän.¹ Mitä setelille sitten tapahtuu? Saako joku muu sen käsiinsä? Lukeeko hän runon? Säilyttääkö seteli jatkossa kahdenkymmenen euron arvonsa? Vai onko se turmeltunut runon takia, ja onko runoilija silloin syyllistynyt rikokseen?

Tutkin tässä artikkelissa Eino Santasen (s. 1975) monia kysymyksiä herättäviä setelirunoja, jotka on kirjoitettu kirjoituskoneella 20 euron seteleille. Santanen on laittanut runoseteleitä² kiertoon sellaisinaan, ja hän on tehnyt siitä yllä kuvailemani Youtube-videon. Setelirunoja on julkaistu myös väri- ja mustavalkokuvina Santasen teoksissa *Tekniikan maailmat* (= TM, 2014) ja *Yleisö* (= Y, 2017). Käytän artikkelin aineistona kirjoissa julkaistuja runoja.

Se, että Santasen runot on kirjoitettu seteleille, kytkee ne rahan kiertoon. Euroopassa käteisellä maksava voisi periaatteessa saada runosetelin käsiinsä esimerkiksi vaihtorahana. Runot kiinnittyvät nimenomaan arkisiin raha-asioihin, koska niiden kirjoitusalueena on kaikista tavallisimmin 20 euron seteli. Seteleille kirjoittaminen alleviivaa runojen teemoja, koska niissä puhutaan rahan ja talouden roolista nyky-yhteiskunnassa.

Setelille kirjoittaminen näyttää helposti myös kannanottona, mikä ohjaa seteleille kirjoitettujen runojen tulkitsemista. Vaikka eurovaluuttaan kuuluvan rahan turmeleminen ei ole rikollista ainakaan Suomessa, Suomen Pankki pitää sitä kuitenkin epäeettisenä toimintana. Setelin arvo saattaa mitätöityä, jos sen katsotaan olevan tahallisesti turmeltu. Esimerkiksi keskuspankilla ei ole velvollisuutta ottaa vastaan tahallisesti turmeltua rahaa. (Kangasniemi 2009.)

Seteleiden käyttäminen runon kirjoitus- ja julkaisualustana tuo Santasen runoihin käsitteellisyttä. Käsitteellinen runous on sellaista kokeellista runoutta, jossa runon taustalla oleva idea on olennaisempi kuin sen pohjalta syntyneen teoksen esteettinen arvo. Käsitteellinen runous tutkii runoilmaisun rajoja, samoin kuin maailmaan ja runouteen liittyviä käsityksiämme. (Blomberg, Tavi & Manninen 2010; Epstein 2012, 311, 316; Goldie & Schellekens 2007, xi; Joensuu 2012, 1–2, 6–7.)

Santanen on yksi tunnetuimmista suomalaisista nykyrunoilijoista, ja hän on julkaissut viisi runokokoelmaa. Hänen runoutensa on kehittynyt käsitteelliseen suuntaan kahdessa viimeisimmässä kokoelmassa, joita käsittelemän tässä artikkelissa. *Tekniikan maailmat* on Santasen neljäs kokoelma, ja se voitti Yleisradion Tanssiva karhu -palkinnon. Myös *Yleisöstä*, joka on Santasen viides kokoelma, on ilmestynyt myönteisiä arvioita, joissa teoksen todetaan jatkavan *Tekniikan maailmojen* teemoja (Kantokorpi 2017; Rantama 2017). Kokoelmat kuuluvat Santasen raha-aiheiseen trilogiaan, mikä näkyy teosten muodollisena ja sisällöllisenä samankaltaisuutena. Trilogian kolmas osa ei ole vielä ilmestynyt.

Santasen setelirunot käsittelevät monia yhteiskuntamme kipupisteitä, mutta ne ovat sävyiltään leikitteleviä ja ironisia. Tärkeimpiä aihepiirejä ovat raha, kapitalismi, tekniikka, ihminen, edustaminen, identiteetti, kansalaisuus ja 100-vuotisjuhliiaan vuonna 2017 viettävä Suomi. Nämä aiheet kietoutuvat runoissa eri tavoin yhteen, ja niitä käsitellään myös laajemmin *Tekniikan maailmoissa* ja *Yleisössä*.

Rahan ja kapitalismin käsitteleminen näin suorasukaisesti ja laajamittaisesti on suomalaisessa nykyrunoudessa ainutlaatuista. Setelirunot poikkeavat suomalaisen nykyrunon valtavirrasta myös käsitteellisyytensä vuoksi, mutta ne eivät ole tässä suhteessa aivan poikkeuksellisia; myös esimerkiksi Leevi Lehdon *Päivä* (2004) ja Karri Kokon *Varjofinlandia* (2005) ovat käsitteellisiä teoksia. Santasen runojen käsitteellisyys on kuitenkin erilaista kuin Lehdolla ja Kokolla. Setelirunojen valmistaminen muistuttaa enemmän käsityötä, koska Santanen kirjoittaa runot kirjoituskoneella ja maalaa seteleitä korjauslakalla. Lisäksi Lehdon ja Kokon teokset on tehty noudattamalla tiukasti valittua menetelmää – järjestämällä olemassa olevaa tekstimateriaalia tiettyjen periaatteiden mukaisesti – kun taas Santanen runoilee vapaammin.

Lähestyn Santasen setelirunoja tässä artikkelissa rahan ja runouden välisen kytköksen näkökulmasta. Tutkin, mitä setelirunot sanovat rahasta ja nykykapitalismista ja selvitan, mikä on runojen käsitteellisten ulottuvuuksien merkitys runojen tulkitsemisessa. Avaan runojen merkityksiä runoanalyysin keinoin. Etenen analyysissäni niin, että käsitelen ensin *Tekniikan maailmojen* setelirunoja ja siirryn sen jälkeen uudempiin *Yleisössä* julkaistuihin setelirunoihin.

Kirjallisuutta on tutkittu Suomessa viime vuosina talouden ja kapitalismin näkökulmista jonkin verran, kuten seuraavista esimerkeistä voi havaita. Jussi Ojajarvi väitteli vuonna 2006 kirjallisuuden väitöskirjalla *Supermarketin valossa. Kapitalismi, subjekti ja minuus* Mari Mörön romaanissa *Kiltin yön lahjat ja Juha Sepälän novellissa "Supermarketin valossa"*. Hän on myös toimittanut yhdessä Liisa Steinbyn kanssa teoksen *Minä ja markkinatalous: yksilö, kulttuuri ja yhteiskunta uusliberalismin valtakaudella* (2008). Sari Kivistö ja Tiina Käkelä-Puumala ovat puolestaan toimittaneet kirjan nimeltä *Kirjallisuus ja talous: antiikista nykyaikaan* (2011). Erkki Sevänen käsittelee suomalaista nykykirjallisuutta suhteessa nykyaikaiseen kapitalistiseen yhteiskuntaan *Suomen nykykirjallisuus 2* -teoksen (2013) artikkelissaan ”Nykykirjallisuuden yhteiskunnallinen kehys”. Itse tulkitsen omassa artikkelissani suomalaista kokeellista nykyrunoutta rahan ja kapitalismin näkökulmista.

Käsitteellisyys, raha ja setelirunous

Käsitteellinen runous on sekä käsitetaiteen että kokeellisen runouden alalaji. Käsitetaide korostaa ideoita toisin kuin perinteisempi taide, jossa aistinautinto ja kauneus ovat keskeisiä. Se haastaa taideteoksen määritelmiä ja rajoja ja esit-

tää kysymyksiä toimijuuden muodoista taiteen tekemisessä. Käsitetaide pyrkii usein myös uudistamaan käsityksiä taiteesta ja taidekriittistä siten, että taiteen tekemisestä itsestään tulee taidekriittikkiä. Tähän liittyy monessa tapauksessa kulutuksen vastaisia ja vakiintunutta valtaa vastustavia näkemyksiä. Lisäksi käsitetaide hylkää monesti perinteiset taidemediumit ja käyttää niiden sijaan alustoina esimerkiksi tapahtumia, kehoja ja ready-made-esineitä. (Goldie & Schellekens 2007, xii-xiii.) Nämä piirteet kuvaavat hyvin Santasen setelirunoja, koska Santanen työstää löydettyjä esineitä eli seteleitä runoteoksiksi, joissa otetaan kantaa nykymuotoiseen kapitalismiin. Sellaisen lukijan, joka saa runosetelin käsiinsä esimerkiksi vaihtorahana, ei tarvitse hakeutua runouden äärelle eikä maksaa runoista mitään – ne tulevat setelin mukana ilman erillistä hintaa.

Kokeellinen runous nimensä mukaisesti kokeilee uudenlaisia runouden mahdollisuuksia ja kyseenalaistaa samalla aikakautensa vallitsevia arvoja ja tyyli-ihanteita. Se kysyy runouden keinoin, mitä runous on ja voi olla, ja haastaa sovinnaisia lukemisen, ajattelemisen ja kokemisen tapoja. (Bray, Gibbons & McHale 2012, 2; Manninen 2011, 26.) Santasen runot kysyvät runouden rajoja tekemällä seteleistä runoteoksia, jotka alkuperäisessä muodossaan – kirjaan painamattomina runoseteleinä – poikkeavat tavanomaisista runouden julkaisemisen ja jakelemisen tavoista. Runojen kirjoittaminen seteleille sijoittaa setelirahan uuteen kontekstiin, osaksi runoutta, mutta samalla runoseteli saattaa säilyttää asemansa myös käteisrahana.

Rahaa on käytetty käsitetaiteen ja käsitteellisten kannanottojen materiaalina aikaisemminkin. Tämän Santanen tuo esiin *Tekniikan maailmat* -teoksen päättävässä esseessään ”Tämä ei ole internet. Johdatus setelirunouteen”. Hän mainitsee brittiläisen konemusiikkiyhtyeen KLF:n, jonka entiset jäsenet polttivat levymyynnillä ansaitsemansa miljoona puntaa ja videoivat teon. Ranskalainen taiteilija Marcel Duchamp (1887–1968) suunnitteli ja valmisti itse sekkejä, joita hän käytti maksuvälineinä. Graffititaiteilija Banksy taas teki vuonna 2004 suuren määrän kymmenen punnan näköisiä seteleitä, jotka kuitenkin erosivat aidoista punnista muun muassa kuva-aiheiltaan. (Santanen 2014, 91–92.)

Suomalaisessa nykyaikaisessa esimerkiksi Noora Schroderus on käyttänyt seteleitä taideteostensa materiaalina. Hänen ”Setelisarja”-niminen teoksensa (2014–2015) koostuu eri valuuksiin kuuluvista seteleistä, joiden ihmiskasvoja esittäviä kuva-aiheita taiteilija on muokannut kirjomalla niille langalla erilaisia kampauksia. Saman tekijän teoksessa ”Female money” USA:n dollareiden valtiomiehiä esittäviin kuviin on kirjailtu Disney-prinsessojen hiuksia muistuttavia kampauksia.³ Myös seteleiden kuvia on käytetty käsitetaiteen aiheena. Kuuluisimpia esimerkkejä lienevät William Michael Harnettin (1848–1892) ”Still-Life Five Dollar Bill” (1871) ja Andy Warholin (1928–1987) ”Front and back Dollar Bills” (1962), mutta monia muitakin esimerkkejä voitaisiin antaa. (Ks. esim. Miller 2009.)

Rahan idea on Santasen runoissa keskeinen, mutta idea ei kuitenkaan nouse runojen sisältöä ja toteutusta tärkeämmäksi. Siksi puhun mieluummin Santasen runojen käsitteellisistä piirteistä kuin käsitteellisistä runoista. On silti olennaista, että setelirunot on kirjoitettu 20 euron seteleille. Käsitteellisestä ulottuvuudesta katoaa jotain olennaista – esimerkiksi runojen performanssiluonne – jos lukija tietää vain kokoelmiin painetuista kuvista. Tämän huomaa, kun leikkii ajatuksella, että runot olisi kirjoitettu seteleiden sijaan tavalliselle valkoiselle paperille. Tällöin osa runoista muuttuisi suorastaan käsittämättömiksi. Materiaalinen setelialusta vaikuttaa runoihin myös hyvin konkreettisesti. Setelin pinta-ala ja kirjoituskoneen kirjasinkoko vaikuttavat siihen, kuinka pitkän runon seteliin voi kirjoittaa ja miten sen voi asettaa. Myös setelin väritys, merkinnät ja kuva-aiheet asettavat ehtoja runojen kirjoittamiselle. Seteli asettaa runouden kirjoittamiselle rajoitteita, joita käytetään usein kokeellisessa runoudessa (ks. Joensuu 2012, 65–67).

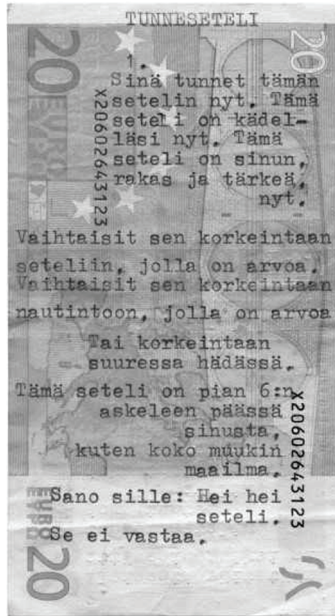
Santasen teoksissa on kierretty setelirahojen kopioimista koskevaa kieltoa: *Tekniikan maailmojen* setelirunot on painettu teokseen mustavalkokuvina ja *Yleisön* setelirunot taas ovat värillisiä suurennoksia. *Tekniikan maailmojen* kaikki setelirunot on kirjoitettu seteleille kirjoituskoneella, mutta *Yleisössä* setelirunot kehittyvät kuvataiteen suuntaan, sillä osaan seteleitä on kirjoituksen lisäksi maalattu valkoisella korjauslakalla. Nämä setelit lähestyvät visuaalista runoutta (ks. Bohn 2010, 8). *Yleisössä* setelirunoja on myös käsitelty aikaisempaa rajummin niin, ettei osaa niistä voisi enää käyttää maksuvälineenä. Esimerkiksi seteliosaston viimeinen seteli on palanut melkein kokonaan tuhkakksi.

Tekniikan maailmojen seteliruno-osaston nimi on ”Suomen itsenäisyyden 98-vuotisjuhlavuoden nyky- ja etukäteinen tulevaisuusjuhlarahasarja”. Pitkä ja monimutkainen nimi muuntelee ja parodioi juhlarahasarjojen nimiä, koska juhlarahoja tehdään yleensä vain täysistä vuosikymmenistä. Otsikon sanaleikki ”nyky- ja etukäteinen” pelaa sanan ’käteinen’ kahdella merkityksellä: ’nykykäteinen’ viittaa nykyään käytössä olevaan käteisrahaan, esimerkiksi 20 euron seteleihin, kun taas ’etukäteinen’ ilmaisee aikaa ennakoiden tulevaisuutta. Tässä yhteydessä sen voi ajatella viittaavan luottoon ja velkaan, joilla on keskeinen rooli nykykapitalismissa (esim. Lazzarato 2014, 17). *Yleisön* seteliruno-osaston otsikko ”FI00 000 0006 1220 17” taas jäljittelee IBAN-muotoista kansainvälistä pankkitilinumeroa.

Raha, runous, rakkaus

Tekniikan maailmojen seteliruno-osaston avaava ”TUNNESETELI”⁴ on kenties Santasen tunnetuin seteliruno. Se on ilmestynyt *Nuoressa Voimassa*, YouTubevideona ja *Tekniikan maailmoista* kirjoitetussa *Helsingin Sanomien* arvostelussa (Haapala 2014). Runoa käytetään myös kirjallisuuden opetuksessa. Se on tekstintäytteenä lukion äidinkielen oppikirjassa *Särmä. Suomen kieli ja kirjallisuus*

(Haapala ym. 2016, 229). Kirjaan liittyvässä tehtäväkirjassa on myös runoon liittyvä harjoitus. Tämä on runon ensimmäinen osa:

(TM, 30.)

”TUNNESETELI” puhuu nimensä mukaisesti tunteista ja tuntoaistimuksista. Se viittaa rahan vaihtoarvoon ja esittää rahan mahdollisuutena nautintoon. Runon puhuja on välittäjähahmo, joka puhuttelee runon lukijaa ja viittaa runon materiaaliseen alustaan ”tänä setelinä”. Tällainen deiktinen ilmaus synnyttää vaikutelman läheisyydestä, aivan kuin runon puhuja olisi läsnä tilanteessa setelin ja sen kantajan välisen suhteen kommentoijana. Käytän sanaa ”kantaja”, koska sitä käytetään myös *Tekniikan maailmoissa*.

Runossa näkyvimmin esillä oleva tunne on rakkaus. Runon puhuja kuvailee seteliä puhuttelun kohteelle ”rakkaaksi ja tärkeäksi”. Tällä tavalla raha personoidaan ja siihen luodaan tunneside. Tämän seurauksena rahan toivotaan noudattavan sosiaalisuuden periaatteita. Rakkaus osoittautuu kuitenkin yksipuoliseksi, koska raha ei ole inhimillistä eikä edes elollista. Setelin kantajalle seteli voi olla ”rakas ja tärkeä”, mutta kun setelin kanssa yrittää kommunikoida, se pysyy vaiti eikä vastaa rakkauteen. Tulkitsen säkeiden ”[v]aihtaisit sen korkeintaan / seteliin, jolla on arvoa” puolestaan viittaavan setelirunojen käsitteelliseen ulottuvuuteen, siihen mahdollisuuteen, että kädessä oleva runoseteli olisi menettänyt runon alustana olevan setelin 20 euron arvon.

Rakkaus on keskeisessä osassa myös runossa nimeltä ”TUNNISTAA OSA 1/2”:

Minä rakastan sinua
kuin seitsemäätoista kirjainta
minä rakastan sinua
kuin kolmea sanaa
Numeroiden pyörteenä
minä
sinun numerosi kohtaan
Minä sanon sinun nimesi
Se on kolme sanaa (TM, 32.)

Tämän runon puhujan voi tulkita sekä ihmiseksi, joka puhuu rahalle, että seteliksi, joka puhuu ihmiselle. Ensin mainitussa tapauksessa runoa voi tulkita niin, että tässä puhuu se ”sinä”, jota ”TUNNESETELIN” ensimmäisessä osassa puhutellaan ja jolle seteli on ”rakas ja tärkeä”. Jälkimmäisessä tapauksessa seteli suuntaa puheensa setelin kantajalle ja väittää rakastavansa tätä. Rakkaus ja raha kietoutuvat tiiviisti yhteen.

Runon puhe rakkaudesta jäljittelee rakkausrunouden diskurssia, ja se viittaa Pentti Saarikosken kuuluisan rakkausrunon säkeisiin ”Minä rakastan sinua / kuin vierasta maata” kokoelmasta *Mitä tapahtuu todella?* (1962). Santasen runo sanallistaa sitä vetovoimaa ja viehätystä, joka rahaan liittyy rahavälitteisessä kapitalistisessa kulttuurissa. Tämän runon rakkauspuhe jää kuitenkin tyhjäksi ja vaille viittauskohdetta, koska runossa mainitut seitsemäätoista kirjainta viittaavat sanoihin ”minä rakastan sinua”. Myös runossa mainitut ”kolme sanaa” viittaavat samaan ilmaukseen. Alluusio Saarikosken runoon luo vahvan kontrastin oikean rakkausrunon ja tyhjän rakkauspuheen välille. Viittausta voi tulkita niinkin, että kunnollisen rakkausrunon kirjoittaminen on vaikeaa nykymaailmassa, jossa *money talks* (”raha puhuu”) ja ihminen on sidottu rahaan.

Runon voi tulkita viittaavan myös rahan itseviittaavuuteen, siihen että raha on arvokasta, koska me pidämme sitä arvokkaana. Sitä paitsi seteli voi kuulua kenelle tahansa, koska se on tehty vaihdon välineeksi ja kiertämään. Tästä aiheesta puhuu runo nimeltä ”L25688737004:N PUHE KANTAJALLEEN”, jossa sanotaan: ”Tämän ymmärtäminen / vaatii / mielikuvitusta: / 1) Sinä et ollut / tässä eilen / 2) Olen vaihtanut / kantajaa. / 3) Nyt on sinun vuorosi / esittää / Oi sydänten tonkija, / nyt kaikki ihastuvat / sinuun / loistat kuin kuu” (TM, 36). Runon puhuja, seteli, antaa ymmärtää, että setelin kantaminen tekee sen kantajasta vetovoimaisen ja ihastuttavan. Runon epäodotuksenmukaiset sanavalinnat, kuten ”sydänten tonkija”, samoin kuin ”loistat kuin kuu” -ilmauksen kliseisyys, tuovat runoon koomisuutta.

Yllä käsitellyn ”TUNNISTAA OSA 1/2”-runon säkeet ”Numeroiden pyörteenä / minä / sinut kohtaan” viittaavat puolestaan saman runon toiseen osaan ”TUNNISTAA OSA 2/2”. Se koostuu setelin kääntöpuolella luetelluista erisnimistä (esim. Pekka Tapio Korhonen), henkilöturvaturunnuksista ja tilinumeroista.

*Santasen setelirunon voikin nähdä leikkimielisenä
keinotteluna; kirjoittaessaan rahalle hän ottaa riskin ja
pelaa rahan arvolla.*

”Numeroiden pyörre” viittaa setelin euromääräisen arvon ilmaisevaan numeroon 20 ja setelin sarjanumeroon L24680445062. Nämä numerot rinnastetaan seteliin kirjoitettujen, oletettavasti fiktiivisten sosiaaliturvatunnusten ja pankkitilinumeroiden kanssa.

Rahaa voivat käyttää periaatteessa niin koneet kuin ketkä tahansa yksilötkin. Tässä runossa rahaa käyttävien yksilöiden ihmisyyden pelkistetty numerosarjoiksi, mikä korostaa rahan käyttäjien ”kukatähansisuutta”. Ihmisillä on kuitenkin taipumusta suhtautua rahaan ja sen tuomiin mahdollisuuksiin henkilökohtaisesti ja tunteellisesti (ks. Kotkavirta 2013, 72). Tässä runossa raha viekoittelee ketä tahansa ihmistä tunteelliseksi verhotulla mutta persoonattomalla puheella. Vaikka näissä runoissa puhutaan rakkaudesta, ne eivät herätä helliä tunteita tai liikuttumista lukijassa. Runojen sävy on pikemminkin ironinen, koska niiden rakkauspuhe on tyhjää.

Setelirunot ja finanssikapitalismi

Tärkein setelirunoihin liittyvä kynnysteksti on jo mainittu *Tekniikan maailmojen* jälkipuhe, jossa Santanen kertoo seteliruno-idean synnystä ja motiiveistaan kirjoittaa setelirunoutta. Hän kirjoittaa haluavansa osallistua *Tekniikan maailmojen* setelirunoilla keskusteluun finanssikapitalismista ja sen toistuvista kriiseistä. Jälkisanoista huolimatta setelirunojen finanssikapitalismiin liittyvä kannanotto ei ole aivan itsestään selvä, vaan se vaatii tulkittamista.

Finanssikapitalismi on osa nykyaikaista kapitalismia, jossa valtaosa rahavallisuuden kasautumisesta tapahtuu finanssimarkkinoilla. Se on ollut globaalia taloutta hallitseva voima 1900-luvun lopulta lähtien. Finanssikapitalismissa liiketoiminta perustuu pääasiassa finanssituotteiden, kuten arvopaperien, pörssiosakkeiden, futuurien ja muiden johdannaisten kauppaan sekä uusien rahoitusinstrumenttien luomiseen. (Kocka 2016, 110–111.)

Finanssikapitalismissa rahan arvo irtautuu konkreettisesta, materiaalisesta perustasta eli niin sanotusta reaalityoudesta. Esimerkiksi osakkeiden arvo perustuu enimmäkseen tulevaisuuden näkymien spekulointiin. Siinä missä kauppa aikaisemmin perustui valmistettujen tai hankittujen hyödykkeiden myymiseen, se perustuu nykyään rahan, luoton, lainan ja arvopapereiden myymiseen. Aikaisemmin tuottoa odotettiin pitkällä aikavälillä, kun nykyisin tavoitellaan nopeita voittoja. (Ahokas & Holappa 2014, 127–131; Kocka 2016, 110–118.)

Santasen setelirunous ottaa kantaa tähän rahan arvon epämääräisyyteen. Aivan kuten rahan arvo voi muuttua nopeasti rahoitusmarkkinoilla spekulointin tai spekuloiden tunteellisten reaktioiden takia (ks. Kotkavirta 2013, 73–74), setelin arvo voi muuttua, kun siihen kirjoitetaan runoutta. Ei ole kuitenkaan itsestään selvää, mihin suuntaan setelin arvo tällöin muuttuu. Arvo saattaa mitätöityä, jos setelin katsotaan turmeltuneen. Se voi kuitenkin myös nousta yli kahdenkymmenen euron, jos seteli nähdään arvokkaana taideteoksena. Tällaisessa tapauksessa setelin arvo perustuu muuhun kuin 20 euron setelin nimellisarvoon, eli se tavallaan irtoaa materiaalisesta perustastaan. Santasen setelirunon voi nähdä leikkimielisenä keinotteluna; kirjoittaessaan rahalle hän ottaa riskin ja pelaa rahan arvolla. Setelin tuleva arvo tulee riippumaan siitä, miten arvostettu taiteilija Santanen on ja kuinka tunnustettu hänen runosetelinsä ovat.

Santanen manipuloi konkreettisen setelirahan arvoa osoittaen samalla, että minkä tahansa rahan arvo perustuu sopimukseen, ennusteisiin ja uskomuksiin. Runossa ”THE VALUE WAS HERE” nämä ajatukset konkretisoituvat:

THE VALUE WAS HERE

The value of this note is 20 euro
This note of value was here
Please verify

by signing below:

- 1.1. Santanen was here
- 1.2. Eino Santanen was here
- 1.3. Eino K. San was here
- 1.4. was here
- 1.5. was here
- 1.6. was here

(TM, 38.)

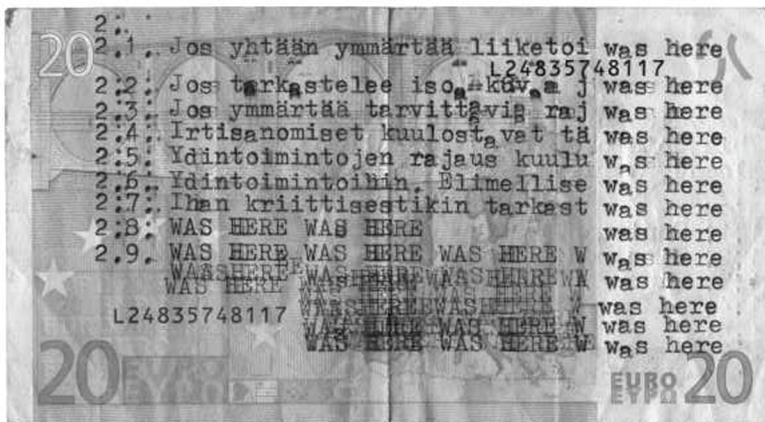
Kieli on vaihtunut tässä runossa englanniksi, joten runon lukijakuntaan voisivat kuulua myös muut kuin suomenkieliset eurojen käyttäjät. Otsikollaan ja ensimmäisillä säkeillään runo yhtä aikaa ilmoittaa ja kiistää setelin 20 euron arvon sekoittamalla imperfektin (*was*) ja preesensin (*is*) aikamuotoja: arvo oli

täällä (mutta voi nyt olla mennyt), ja seteli on kahdenkymmenen euron arvoisen (mikäli arvo ei ole mennyt).

Runossa leikitellään myös ajatuksilla taideteoksen signeeraamisesta ja allekirjoituksesta takeena: "Please, verify / by signing below: / 1.1 Santanen was here / 1.2 Eino Santanen was here". (TM, 38) Tässä koneella kirjoitetun nimi-kirjoituksen perään laitettu "was here" toimii tarkastuskuittauksena samaan tapaan kuin amerikkalaisen "Kilroy was here" -graffitin sanotaan syntyneen alun perin James Kilroy -nimisen laivanrakennustarkastajan kuittauksista (Shackle 2005). Sen voi kuitenkin nähdä myös koneella kirjoitettuna signee-rauksena etenkin, kun Santanen kirjoittaa Johdatus-esseessään readymade-teoksistaan tunnetusta Duchampista, että tämä "signeerasi [--] tunnetusti lähes kaikkea ja muutti signeerauksellaan kiihtyvällä tahdilla arkiesineitä taide-esineiksi" (TM, 92). Myös Santanen muuttaa runoillaan arkiesineitä taide-esineiksi. Hän sekä signeeraa teoksen että kuittaa setelin arvon vakuuttaen sen olevan todellinen.⁵

Kuitenkin "was here" -merkinnät säikeissä tuntuvat pikemminkin parodioivan kuittauksia. Ensinnäkin "Santanen was here" -ilmauksen imperfektimuoto kertoo Santasen olleen aikaisemmin paikalla, mikä rinnastuu "value was here" -ilmauksen imperfektimuotoon, joka kertoo setelillä olleen aikaisemmin arvoa. Vaikka kuittauksset muodollisesti muka takaavat setelin arvon, imperfektimuoto ohjaa ajattelemaan, että nykyhetkessä sekä Santanen että setelin arvo ovat poissa.⁶ Tämän lisäksi Santasen nimi esiintyy erilaisissa muodoissa ja pyyhkiytyy lopulta pois runon viimeisissä säikeissä. Samaan aikaan kun tekijän nimeä käytetään takaamaan setelin arvo, tekijän auktoriteetti alkaa muuttua.

Saman runon toisen osan epäselvästi ja loppua kohden sotkuisesti päällekkäin kirjoitetut "was here" -merkinnät rinnastuvat myös graffiteista tuttuihin "töhryihin". Niiden avulla tekijä voi jättää merkkinsä julkiseen kaupunkitilaan ja osoittaa, ettei kumarra esivaltaa tai auktoriteetteja:

(TM, 39.)

Runo on muodoltaan laatikkoruno, ja se luettelee kahden viikon päivät, jotka oletettu lomakkeen täyttäjänä on ollut työttömänä. Kullekin päivälle korvauksen hakijan on merkittävä sana ”työtön”, mutta runossa sana esiintyy myös esimerkiksi muodoissa ”ttön”, ”öytön” ja ”yötön”. Viikonpäiväluetteloa kiertää peräkkäisistä ”ei”-sanoista muodostuva kehys.

Runo valottaa ”THE VALUE WAS HERE” -runon kierrättämien puheenparisien seurauksia irtisanotun näkökulmasta. Työttömälle ei ole töitä, koska työnantajat irtisanovat työntekijöitä. Työtön ei kuitenkaan halua olla työtön eikä hän halua täyttää itseään toistavia korvausanomuksia, mihin viittaavat runoa kehystävät ”ei”-sanat. ”THE VALUE WAS HERE” -runon ”was here” -kuittaukset saavat näin uusia merkityksiä, koska runoa voi tulkita niin, että kaikkia siinä käytettyjä fraaseja on kuultu suomalaisessa nyky-yhteiskunnassa; irtisanomiset, ydintoimintoihin keskittyminen ja liiketoiminnan hyötynäkökulma ovat ”olleet täällä”.

Finanssikapitalismiin tämä liittyy suoraan siten, että pörssiyritysten osakkeiden arvo perustuu markkinoiden spekulatioon. Usein irtisanomisia tehdään kannattavissakin yrityksissä, jotta voitaisiin antaa sijoittajille viesti ”ydintoimintoihin keskittymisestä” eli toiminnan tehostamisesta. Tämän toivotaan nostavan osakkeiden arvoa, ja niin usein käykin. (Ks. Kocka 2016, 112–113.) Runossa ”THE VALUE WAS HERE” mainittu ”iso kuva” viittaaakin tässä yhteydessä globaaliin markkinatalouteen, jonka vaikutukset ulottuvat miltei kaikkialle. Kuten Jussi Kotkavirta (2013, 72) on todennut, tämän ”[a]jan suuri kertomus on talous – ei enää Jumala, oikeudenmukaisuus, edistys tai vapaus”. Setelirunot antavat ymmärtää, että raha ja varallisuuden kasaaminen ovat suomalaisessa nyky-yhteiskunnassa inhimillisyyttä ja oikeudenmukaisuutta tärkeämpiä arvoja.

Rahan arvon alkuperä ja oikeus rahaan

Runon ”SAAPUMISILMOITUS” ensimmäinen osa jäljittelee Postin saapumisilmoitusta, jossa vastaanottajaa kehoitetaan noutamaan pankista Euroopan keskuspankin lähettämä lähetys. Runon toinen, kääntöpuolella oleva osa täyttää melkein koko setelin pinta-alan konekirjoituksella, jonka viesti on toisteisuuden takia vaikeaselkoinen:

2. SISÄLTÄÄ:

Saapumisilmoituksen lähe-
tyksestä, joka sisältää saapumisilmoituksen
merkittävästä, vielä lähettämättömästä lähetykses-

tä, joka sisältää saapumisilmoituksen huomattavasta, vielä määrittelemättömästä lähetyksestä, joka sisältää saapumisilmoituksen lähetyksestä, jota ei koskaan ole ollut varsinaisesti olemassa, ja jota noudettaessa varautukaa viimeistään todistamaan henkilöllisyytenne, selvittämään mistä saapumisilmoitus oikein on peräisin, ja kertomaan ihan omin sanoin millä perusteella TE muka olisitte SINÄ? (TM, 35.)

Tämä runo kyseenalaistaa setelin etupuolelle kirjoitetussa saapumisilmoituksessa mainitun lähetyksen sisällön luonteen ja arvon, koska lähetyksen sisältöä kuvataan ”merkittäväksi” mutta ”määrittelemättömäksi”. Runon mukaan lähetyksen sisältö ”ei koskaan ole ollut varsinaisesti olemassa”, minkä katson viittaavan siihen, että finanssikapitalismissa rahan arvon muodostuminen on irronnut reaalitaloudesta (ks. Ahokas & Holappa 2014, 130–131). Seteli rinnastuu tässä runossa myös finanssimarkkinoilla ostettaviin ja myytäviin arvopapereihin, etenkin erilaisiin johdannaisiin, joiden taloudellinen arvo perustuu jonkin toisen arvopaperin, indeksin, valuutan, hyödykkeen tai oikeuden arvoon. Santasen setelissä tapahtuva lähetyksen alkuperän pakeneminen kuvaa rahoitusmarkkinoiden irtaantumista reaalitaloudesta.

Rahan arvoa ja alkuperää ei siis kerrota runossa, mutta rahaa käyttävän ihmisen on todistettava ”aitoutensa” ja oikeutensa rahan vastaanottamiseen. Tulkitsen myös runon ”OLEMME SAANEET TOIMEKSIANNON” (TM, 43) toisen osan viittaavan tähän aihepiiriin. Siinä koko setelin etupuoli on täytetty sanoilla RIKAS KÖYHÄ RIKAS KÖYHÄ KÖYHÄ RIKAS ja niin edelleen. Sana ”rikas” on mainittu runossa kuusi kertaa, kun taas ”köyhä” esiintyy siinä 49 kertaa. Lisäksi joukossa on myös yksi ”HOP”. Varallisuus on jakautunut epätasaisesti kapitalistisissa yhteiskunnissa.

Samaa teemaa ja samoja runokeinoja jatkaa *Yleisön* runo ”MEIDÄN VIRALLINEN KIELEMME”, jossa sanotaan, että “[m]inä olen rahaa / 2. Olen virallinen kieli tässäkin maassa” (Y, 32). Runon puhujana on jälleen seteli, joka viittaa itseensä ”minä”-sanalla. Samassa runossa todetaan, että ”11. Kaikki mah- / dollisuudet ko- / koontuvat minus- / sa” (Y, 32). Seteli väittää olevansa pelkkää potentiaalisuutta, väline kaikkien mahdollisten tavaroiden ja nautintojen hankkimiseen. Setelin kääntöpuolella runo jatkuu seuraavasti: ”12. Mahdolliset / sanat kuten: / RIKAS KÖYHÄ / RIKAS KÖYHÄ / KÖYHÄ RIKAS KÖYHÄ...” (Y, 33). Runossa ”kaikki mahdollisuudet” typistyvät siis kuitenkin vain kahteen vaihtoehtoon, rikkauteen ja köyhyteen. Rikkaita on tässäkin runossa huomattavasti vähemmän kuin köyhiä.

Runon nimen mukaan euro ei ole vain Suomen virallinen valuutta vaan myös maamme virallinen kieli. Raha on ottanut virallisen kielen aseman, koska se määrää, miten puhumme maailmasta ja arvotamme ympäröivää maailmaa. Setelirunot saavatkin uuden koomis-kriittisen ulottuvuuden, kun ajattelee, että ne on kirjoitettu pääasiassa tekijän äidinkielellä, suomeksi, eurovaluutalle, jota väitetään runossa ”viralliseksi kieleksi”. Raha ja runous kietoutuvat yhteen erityisellä tavalla, kun sekä kirjoitettu kieli että eurovaluutta esitetään runoudelle – kieleen perustuvalla taidemuodolla – otollisena materiaalina.

Kielen lisäksi *Yleisön* setelirunoissa on esillä kansalaisuuden, uskonnon ja Suomen lipun kaltaisia kansakunnan kulmakivinä pidettyjä aiheita. Kansalaisuus nousee esiin Suomen passia jäljittelevässä setelirunossa ”PASSI”. ”SARJANUMEROKRISTUS”-runon ensimmäinen osa taas esittää Suomen lippua ja toinen osa ristillä riippuvaa Jeesusta. Raha, uskonto ja isänmaa yhdistyvät tässä runossa toisiinsa leikkisän kriittisessä, miltei 1960-lukulaisessa hengessä. Runossa voi nähdä yhtymäkohtia esimerkiksi Harro Koskisen kohua herättäneeseen *Sikamessias*-teokseen (1969), joka esittää ristillä riippuvaa sikaa, jolla on sädekehä pään päällä.

Yleisön seteliruno-osaston ”F100 0000 0006 1220 17”-nimen pohjalta voi ajatella, että Suomesta on tullut globaalin nykykapitalismin myötä vain kansainvälisten tilinumeroiden FI-etuliite. Nimeen liittyy myös huumoria, koska se yhdistää kekseliäästi Suomen ja pankkitoiminnan tavalla, joka saattaa Suomen 100-vuotisjuhlavuoden hieman banaaliin valoon; pankkitilinumeroon kätkeytyy Suomen satavuotispäivä 06122017. Näiden seteleiden sanoman voi tulkita niin, että monille suomalaisille aikaisemmin niin tärkeät arvot – kuten tasa-arvo, uskonto tai isänmaa – ovat jääneet globaalin markkinatalouden jalkoihin. Mutta riittääkö raha täyttämään jäljelle jääneen tyhjiön?

Setelirunoilla rahan valtaa vastaan

Se mitä minulla on *rahan* välityksellä, mistä minä voin maksaa, ts. mitä raha voi ostaa, sitä *olen minä*, itse rahan omistaja. Niin suuri kuin on rahan voima, niin suuri on minun voimani. Rahan ominaisuudet ovat minun – sen omistajan – ominaisuuksiani ja olemukseni voimia. (Marx 1978/1844.)

Nämä nuoren Karl Marxin sanat viittaavat Johann Wolfgang von Goethen ja William Shakespearen teoksiin. Marx tulkitsee teosten kuvaavan kapitalismin subjektia, jota Marx taas omassa kirjoituksessaan kyseenalaistaa ja kritisoi. Marxin mukaan kapitalistisessa järjestelmässä elävä ihminen tarvitsee rahaa elääkseen, mutta sen lisäksi hän myös arvostaa itseään ja muita varallisuuden

mukaan. Lainauksessa Marx samastaa inhimillisen yksilön ja hänen omistamansa rahan. Kuvaus kapitalismista muistuttaa huomattavasti Santasen setelirunojen maailmaa, jossa raha näyttäytyy kaiken mittana ja jossa inhimillisyys jää taloudellisten arvojen jalkoihin. Kiinnostavaa kyllä, Santasen runoissa ei kuitenkaan puhuta seteleiden *omistajista* vaan ”kantajista”, mikä korostaa rahan käyttöarvoa pääoman kasaamisen sijaan. Toisaalta ”kantaja” tuo mieleen *taudinkantajan*, jolla tarkoitetaan eliötä, joka kantaa jotain virusta tai bakteeria itse ehkä oireilematta ja kenties tietämättään. Santasen runojen kohdalla tätä miellelyhtymää voi tulkita niin, että jokainen rahan käyttäjä kantaa ja levittää tietäen tai tietämättään kapitalismi-nimistä tautia.

Setelirunojen kiinnostavuutta lisää se tosiasia, että euroalueen rahasta käteistä on noin seitsemän prosenttia, ja monien ennusteiden mukaan käteisen määrä tulee tästä yhä laskemaan (Hakkarainen 2015). Kaikki muu raha on jossain muussa muodossa. Takavuosina on jopa esitetty, että käteisestä rahasta luovuttaisiin kokonaan muun muassa harmaan talouden kitkemiseksi. Suomessa astuikin vuonna 2013 voimaan laki, joka kieltää palkanmaksun käteisellä. Lisäksi enää noin 13 prosenttia suomalaisista maksaa ostoksensa käteisellä. (Elinkeinoelämän keskusliitto 2013; MTV Uutiset 21.9.2016.) Tämän kehityksen myötä Santasen käyttämät setelit saattavat muuttua lähivuosikymmeninä samanlaisiksi menneisyyden reliikeiksi kuin kirjoituskone, jolla runot on kirjoitettu seteleihin. Tämä sitoo setelirunot *Tekniikan maailmojen* laajempaan teemaan, tekniikkaan, samoin kuin nykyaikaiseen tekniikkaan kohdistuvaan kriittisyyteen, joka on tärkeä aihe *Yleisössä*. Lisäksi on paradoksaalista, että setelirunot käsittelevät kriittisesti juuri finanssikapitalismia, jossa käteinen raha on marginaalisessa roolissa. Digitaalisen pankkimaailman ykkösille ja nolille olisikin mahdotonta kirjoittaa runoutta.

Rahan ja talouden lisäksi Santasen runoissa ovat esillä myös kansalliset symbolit, kuten Suomen lippu, virallinen kieli ja uskonto. Runojen maailmassa viimeksi mainitut ovat alisteisia rahalle. Tätä voi tulkita esimerkiksi niin, että rahalla ei ole (enää) isänmaata; siitä on tullut päinvastoin globaali – ja jopa pyhään verrattava – voima, joka määrittelee ajattelu- ja puhetapojamme.

Setelirunot ovat leikkillisyydestään huolimatta painava yhteiskunnallinen kannanotto. Ne patistavat lukijoita pohtimaan rahan luonnetta ja suurta valtaa, jonka olemme antaneet sille kulttuurissamme. Ne tekevät näkyväksi nykyihmisen tunteellisen suhtautumisen rahaan. Runot ravistelevat lukijoita irrrottautumaan liian kiinteistä kytköksistä rahaan. Runot käsittelevät paitsi rahaa ja kapitalismia myös ihmisyyttä.

Yhteiskunnallisesti tärkeistä ja paikoin abstrakteista aiheista huolimatta Santasen runot eivät ole raskaita tai synkkiä. Käsitteellisyys, ironia ja leikki runojen alustana olevilla seteleillä tuo runoihin ilmavuutta, huumoria – ja kumouksellista henkeä. Runojen sanoma ei ole se, että kapitalismin turmelema nykymaailma on menetetty ja kaikki inhimillisyys on kuollut. Päinvastoin.

Ne osoittavat haastavasti yhteiskuntamme ongelmakohtiin ja kannustavat suhtautumaan vallitseviin arvoihin rohkean kriittisesti; laillisuuden laitamilla tapahtuva setelirunoilu näyttää esimerkkiä siitä, että vastarinta on edelleen mahdollista. Toisaalta rahalla voi ja saa tehdä kaikkea hauskaa; etenkin niille, joille raha ei ole pyhää, sen käyttäminen voi olla myös kevyttä leikkiä.⁷

Viitteet

- 1 Youtube-videon osoite on <https://www.youtube.com/watch?v=IfpRZe29VFY>.
- 2 Puhuessani kirjassa julkaistuista setelirunoista, käytän sanaa ”seteliruno”. Setelimuodossa julkaistuja, mahdollisesti talouden kiertoon laitettuja runoja kutsun ”runoseteleiksi”.
- 3 Ks. <http://www.nooraschroderus.com/>.
- 4 Setelirunot on otsikoitu kaksiosaisin nimin, esimerkiksi ”Tunnesetelin” koko nimi on ”TUNNESETELI / X2o6o2643123”. Nimen jälkimmäinen osa on kunkin alustana olevan setelin sarjanumero. Viittaa runoihin yksinkertaisuuden vuoksi niiden nimen alkuosalla.
- 5 ”Johdatus setelirunouteen”-esseessään Santanen mainitsee, että alkuun hän signeerasi runosetelit merkinnällä ”ES2012” mutta luopui käytännöstä myöhemmin (TM, 96).
- 6 Santasen kuittauksia voi lukea myös Jacques Derridan allekirjoitukseen liittyvien näkemysten näkökulmasta. Kielitieteilijä John S. Searle puolusti näkemystä, jonka mukaan allekirjoitusta voi pitää takeena allekirjoittaneen henkilön läsnäolosta, mutta Derridan mukaan allekirjoitus viestii pikemminkin allekirjoittajan poissaolosta. Derrida kiisteli tästä J. L. Austenin teoriaan perustuvasta aiheesta John S. Searlen kanssa kiivaaseen sävyyn. Derridan allekirjoituksesta ja siihen liittyvästä kiistasta ks. esim. Helle 2009, 79.
- 7 Artikkelin kirjoitettu osana Suomen Akatemian rahoittamaa *The Literary in Life: Exploring the Boundaries between Literature and the Everyday* -konsortiohanketta (hanke numero 285144).

Aineisto

Santanen, Eino 2014. *Tekniikan maailmat* (= TM). Helsinki: Teos.

Santanen, Eino 2017. *Yleisö* (= Y). Helsinki: Teos.

Kirjallisuus

Ahokas, Jussi & Lauri Holappa 2014. *Rahatalous haltuun. Irti kurjistavasta talouspolitiikasta*. Helsinki: LIKE.

Blomberg, Kristian, Henriikka Tavi & Teemu Manninen 2009. 2000-luvun runous. *Tuli & Savu* 4/2009. <http://www.tulijasavu.net/2010/03/2000-luvun-runous/> (tieto haettu 11.8.2014).

- Bohn, Willard 2010. *Reading Visual Poetry*. Madison, N. J.: Fairleigh Dickinson University Press.
- Bray, Joe, Alison Gibbons & Brian McHale 2012. Introduction. Joe Bray, Alison Gibbons & Brian McHale (toim.), *The Routledge Companion to Experimental Literature*. Abingdon, New York: Routledge, 1–18.
- Elinkeinoelämän keskusliitto 2013. Työsopimuslaki muuttuu: palkka maksetaan vastaisuudessa käteisellä vain poikkeustapauksessa. 14.6.2013. <https://ek.fi/ajankohtaista/hyotytytieto-yrityksille/2013/06/14/tyosopimuslaki-muuttuu-palkka-maksetaan-vastaisuudessa-kateisella-vain-poikkeustapauksessa/> (tieto haettu 10.11.2017).
- Epstein, Brian 2012. Found Poetry, "Uncreative Writing", and the Art of Appropriation. Joe Bray, Alison Gibbons & Brian McHale (toim.), *The Routledge Companion to Experimental Literature*. Abingdon, New York: Routledge, 310–322.
- Goldie, Peter & Elisabeth Schellekens 2007. *Philosophy and Conceptual Art*. Oxford: Clarendon Press.
- Haapala, Vesa 2014. Runojen kieli pakottaa ja satuttaa. *Helsingin Sanomat* 6.5.2014.
- Haapala, Vesa, Inkeri Hellström, Janna Kantola, Tuomas Kaseva, Riitta Korhonen, Heidi Kärki, Minna Maijala, Harri Mustonen, Janne Saarikivi, Merja Salo & Juhana Torkki 2016. *Särmä. Suomen kieli ja kirjallisuus*. 4. painos. Helsinki: Otava.
- Hakkaraainen, Kaisa 2015. Käteinen raha katoaa vauhdilla. *Helsingin Sanomat* 25.5.2015. <https://www.hs.fi/kotimaa/art-200002826660.html> (tieto haettu 8.2.2018).
- Harvey, David 2007. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Helle, Anna 2009. *Jäljet sanoissa. Jälkistrukturalistisen kirjallisuuskäsityksen tulo 1980-luvun Suomeen*. Jyväskylän studies in humanities 123. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. <https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/21738/9789513936723.pdf?seq>.
- Joensuu, Juri 2012. *Menetelmät, kokeet, koneet. Proseduraalisuus poetiikassa, kirjallisuushistoriassa ja suomalaisessa kokeellisessa kirjallisuudessa*. Helsinki: Poesia.
- Kangasniemi, Tuomas 2009. Rikosmyytti elää yhä: Todellisuudessa rahan tuhoaminen on täysin laillista. *Tekniikka ja talous* 30.10.2009. <http://www.tekniikkatalous.fi/arkisto/2009-10-30/Rikosmyytti-el%C3%A4%3%A4-yh%C3%A4-Todellisuudessa-raham-tuhoaminen-ont%C3%A4ysin-laillista-3280948.html> (tieto haettu 8.2.2018).
- Kantokorpi, Mervi 2017. Ihminen alkaa olla vanhenevaa teknologiaa Eino Santasen runoissa. *Helsingin Sanomat* 22.10.2017.
- Kocka, Jürgen 2016. *Kapitalismin lyhyt historia. (Geschichte des Kapitalismus, 2014.)* Suom. Timo Soukola. Helsinki: Gaudeamus.
- Kotkavirta, Jussi 2013. Tunteiden talous. Ilkka Niiniluoto, Risto Viikko & Jaakko Vuorikoski (toim.) *Talous ja filosofia*. Helsinki: Gaudeamus, 71–88.
- Lazzarato, Maurizio 2014. *Velkaantunut ihminen. (La fabrique de l'homme endetté, 2011.)* Suom. Anna Tuomikoski. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Manninen, Teemu 2011. Kokeellisen kirjoittamisen historiaa. Juri Joensuu & Harry Salmenniemi (toim.) *Vastakaanon. Suomalainen kokeellinen runous 2000-2010*. Helsinki: Poesia, 26–39.
- Marx, Karl 1978 (1844). *Taloudellis-filosofiset käsikirjoitukset 1844*. Suom. Antero Tiusanen. [Ilmestynyt alun perin teoksessa Marx–Engels. *Valitut teokset*. 1. osa, 171–311. Kustannusliike Edistys, Moskova.] Suomenkielinen Marx–Engels -arkisto: <https://www.marxists.org/suomi/marx-engels/1844/taloudellis-filosofiset-kasikirjoitukset/index.htm> (tieto haettu 8.11.2017).
- Miller, Keith 2009. Moving Money: Art, Capital and the Dematerialization of Value. Curatorial Essay. <http://fivestarthemovie.com/keith-miller/curatorial/money/index.html> (tieto haettu 11.12.2017).

- MTV Uutiset 21.9.2016. Käteisen käyttö vähenee kovaa vauhtia – millä sitten maksetaan, jos sähkökatko yllättää? <https://www.mtv.fi/uutiset/talous/artikkeli/kateisen-kaytto-vahenee-kovaa-vauhtia-milla-sitten-maksetaan-jos-sahkokatko-yllattaa/6083060#gs.9kDsjXw> (tieto haettu 10.11.2017).
- Rantama, Vesa 2017. Raha on se alusta, jolla elämämme tänään eletään. *Keskisuomalainen* 9.10.2017.
- Shackle, Eric 2005. Mr Chad and Kilroy Live Again. Open Writing. http://www.openwriting.com/archives/2005/08/mr_chad_and_kil.php (tieto haettu 11.5.2017).
- Vartiainen, Juhana 2016. Uusklassinen taloustiede yhteiskuntatieteiden kentässä. Risto Heiskala & Akseli Virtanen (toim.), *Talous ja yhteiskuntateoria II. Modernin maailman talous ja sen kritiikki*. Helsinki: Gaudeamus, 18–43.